

BOĞAZIÇI ÜNİVERSİTESİ DERGİSİ

Beşeri Bilimler – Humanities

Vols. 8-9 – 1980-1981

MİMAR SİNAN'IN ONARDIĞI CAMİLER

Aptullah Kuran^a

ÖZET

Mimar Sinan'ın yapılarının listelerini veren üç adet yazmalarda toplam 107 cami kayıtlı olup, bunlardan kârgir kubbeli 13 cami ile ahşap çatılı 3 caminin Sinan tarafından onarılan camiler olduğunu biliyoruz. Bu onaltı camiden onu, üç tezkerede, birinin adı ise iki tezkerede geçer. Adlarına yalnız bir tezkerede rastlanan beş caminin ise Sinan tarafından onarıldığını kesinlikle söylemek zordur.

Mimar Sinan'a ait eserlerin listeler halinde sunulduğu onaltıncı yüzyıla tarihlenen Tezkiret ül-Bünyan'da 81, Tezkiret ül-Ebniye'de 84, Tuhfet ül-Mi'mârin'de 103 olmak üzere toplam 107 cami kayıtlıdır. Bu 107 parça camiden Tuhfet ül-Mi'mârin'e zuhul eseri olarak alındığını sandığımız 4 camii bir yana bırakırsak geriye kalan 103 camii'nin 78'i kârgir kubbeli, 25'i de ahşap çatılı camilerdir. Söz konusu 78 kârgir kubbeli camiden 13'ü ile 25 ahşap çatılı camiden 3'ü ise Sinan'ın tasarlayıp temelini atarak inşa ettiği yeni camiler olmayıp onun tarafından onarılan – ya da ona isnat edilen – camilerdir.

Yapım tarihleri 1530 yılından öncesine inen ve bir kısmının "tecdiden" yapıldığı tezkerelere kayıtlı olmakla birlikte özellikle onaltıncı yüzyıl başlarına tarihlenen bazıları için böyle bir kayıt konulmamış olan söz konusu onaltı camiden onunun adı üç, birinin adı iki tezkerede geçer; beşi ise sadece bir tezkerede yer alır. Üç tezkerede de kayıtlı olan camilerin Sinan ile ilişkili olduğu ve kendi

^a Prof. Dr., Beşeri Bilimler Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi.

uygulanması olmasa bile onun hazırladığı resim ve keşiflere göre onarıldığı yolunda şüphe bulunmamak gerekir. İki tezkerede adı geçen camiin, üçüncü tezkerede bir hata sonucu yer almadığı savunulabilir. Ne var ki, adlarına yalnız bir tezkerede rastladığımız beş camiin Sinan tarafından onarıldığını kesinlikle söylemek imkânı yoktur.

1. ŞEYH ABDÜLKADİR GEYLÂNÎ CAMİİ, BAĞDAT

Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat'ı 1534 yılında fethinden sonra onarılmasını emrettiği Şeyh Abdülkadir Geylânî camiine ⁽¹⁾ sadece Tuhfet ül-Mimârin'de yer verilir. Kanuni'nin Bağdat seferine yeniçeri olarak katıldığı bilinen Sinan'ın 1534 yılında Bağdat'ta bulunduğu sürede bu caminin onarımında görev almış olması ihtimali varsa da Tuhfet ül-Mimârin'deki kaydın yazıldıktan sonra iptal edilmiş olması ⁽²⁾ bu ihtimali dahi zayıflatmaktadır.

2. SULTAN SÜLEYMAN CAMİİ, VAN KALESİ

Yine adı sadece Tuhfet ül-Mimârin'de geçen ve bu tezkereye alındıktan sonra üstü çizilerek listeden çıkarılan ⁽³⁾ bir başka cami de Van Kalesi camiidir ki Evliya Çelebi bu cami konusunda şunları yazar: "Yukarı kal'ada (Van'ın câmii) ta Hazret-i Dâvud asrında binâ olunmuş bir mâbed-i kadimdir. Bâde Hazret-i Ebubekir elçilik ile geldikte meşhid oldu. Nice yüz melük eline düşüb ve yine câmi olarak âhır 940 tarihinde Sultan Süleyman ta'mir ve tevsî ettirerek ismini (Süleyman Han câmii) dedirmiştir. Bir kapulu, hayli vâsi bir câmidir. Bir minaresi var. Hatta Van'da bir zelzele-yi azime oldukda minare münhedim olub kalmakla Yeniçeri Ağası Ömer Ağa bir musanna minare binâ ettirmiştir ki alemi vakt-i zuhra kadar ebr-i kebud içinde kalır. Bu iç kal'ada bundan gayri câmi yokdur" ⁽⁴⁾.

Evliya Çelebi'nin sözlerinden Van kalesindeki eski camiin 1533/4 (H. 940) yılında onarıldıktan sonra Süleyman Han camii adını aldığını ve depremden yıkılan minaresinin daha sonra Ömer Ağa tarafından yenilendiğini öğreniyoruz. Bugün kubbesi çökmüş, minaresinin külâhı ve şerefe korkulukları yıkılmış olan camiin mimari niteliği Evliya Çelebi'yi doğrulamaktadır. Ne var ki, Kanuni'nin Irak Seferi esnasında Van Kalesinin onarıldığı belli ise de bu uygulamanın Sinan tarafından yapıldığı kesin değildir. Şeyh Abdülkadir Geylânî camiinde olduğu gibi Van Kalesi camiin onarımında da Sinan'ın bir süre çalışmış olması mümkündür. Öte yandan, Tuhfet ül-Mimârin'in yazarını dahi şüpheye düşüren bu onarım işinde Sinan'ın fazlaca bir katkısı olmadığını düşünmek akla daha yakın gelmektedir.

3. CAMİ-İ ŞERİF, KUDÜS

Adından sadece Tuhfet ül-Mi'mârin'de söz edilen bir başka yapı da Kudüs'teki Cami-i Şerif'tir. Bu cami Kubbet üs-Sahrâ'dır. İçinde bulunan kitabeye göre 691/2 (H.72) yılında Halife Abdülmelik tarafından yaptırılan mabedin dokuzuncu yüzyılda ve daha sonra pek çok kez elden geçtiği üzerindeki çeşitli onarım kitabelerinden anlaşılır. Söz konusu edilen onarım kitabelerinden ikisi Kanuni dönemine aittir. 1528/9 (H. 935) tarihini taşıyan ve kitabede mabedin dış duvarlarının altı kısmını çevreleyen ve Salâhaddin Eyyubi zamanında konulan mermer levhaların onarıldığı belirtilir. 1561/2 (H.969) tarihli ikinci kitabe ise dış cephele-ri süsleyen çini kaplamanın yapımı ile ilgilidir.

1520 sonları Sinan için çok erken olduğundan 1528/9 onarımında Sinan'a bir görev verilmiş olması tarih gerçeklerine ters düşer. 1561/2 onarımını Sinan'ın gerçekleştirmiş olması ise tarih açısından mümkün ve Evliya Çelebi'ye göre gerçek ⁽⁵⁾ ise de Kubbet üs-Sahrâ gibi İslam âleminin en kutsal yapılarından birisi olduğu halde Tezkiret ül-Bünyan ve Tezkiret ül-Ebniyede bu yapıdan söz edilmemesini anlamak güçtür. Unutulmuş ya da mimari onarımdan çok süsleme işi olduğundan Sa'î tarafından kaleme alınan tezkerelerde yer verilmesinin uygun bulunmadığı akla gelirse de Kubbet üs-Sahrâ'yı 1561/2 de bir başka mimarın onarmış olduğu ihtimalini de gözden uzak tutmamak gerekir.

4. SULTAN BAYEZİD CAMİİ, İSTANBUL

Tezkiret ül-Bünyan ve Tezkiret ül-Ebniye'de yer almamakla birlikte Tuhfet ül Mi'mârin'de kayıtlı olan İstanbul Sultan Bayezid camiini Sinan'ın özyapıları arasında sayamayacağımız açıktır. 1500/1-1505/6 (H. 906-911) yılları arasında yapılan Bayezid camiinin "Küçük Kıyamet" adı verilen 1509 depreminde hasar gördüğünü ⁽⁶⁾ ve daha sonra onarıldığını biliyoruz. Tuhfet ül-Mi'mârin'de rastladığımız: "İstanbul'da merhum Sultan Bayezid'in camii şerifi bir kemeri cedidle istihkâm bulmuştur, fi sene 981" şeklindeki kayıttan ⁽⁷⁾ camiin 1573/4 yılında bir kere daha elden geçirilerek sağlamlaştırıldığı anlaşılıyor. Bu onarımın Mimar Sinan tarafından şahsen ya da kalfalarından biri aracılığıyla yapılmış olması mümkündür.

5. SULTAN SELİM CAMİİ, İSTANBUL

Tuhfet ül-Mi'mârin'in Camiler Bölümünün ilk sırasında yer alan ve Sinan'ın özyapısıymış gibi gösterilen Sultan Selim camiinin de Sinan tarafından tasarlanıp yapılan bir cami olarak kabul edilmesi imkânı yoktur. Yavuz Sultan Selim 1520 yılında İstanbul'dan Edirne'ye giderken yolda ölmüş, cenazesi İstanbul'a getirilerek sonradan Sultan Selim adını alan semtte toprağa verilmiş ve Kanuni Sultan Süleyman cenazenin gömüldüğü yere bir türbe ve türbenin önüne babasının

hatırasını anmak için bir cami yaptırmıştır. Yavuz Sultan Selim adına yaptırılan camiin bitiş tarihi kapı kitabesinde 929 olarak verilir. Buna göre, 1520 yılında yapımına başlanılan cami 1522/3 yılında tamamlanmıştır.

Yeniçerilik döneminin başlarına rastlayan bu yıllarda Mimar Sinan'ın bir selâtin camiin yapımı ile görevlendirilmesi ihtimali fazla olmadığı gibi, Belgrad ve Rodos Sefer-i Hümayunlarına katıldığını bildiğimiz Sinan'ın 1523 yılları arasında İstanbul'da yedi aydan fazla bulunmadığı da unutulmamalıdır. Bu yüzden, Sultan Selim camiinin Mimar Sinan tarafından yapılmadığı; ancak, Sultan Bayezid camii gibi Sultan Selim camiini de Sinan'ın elli yıllık mimarbaşılığı dönemi esnasında onarmış olabileceği sonucunu çıkarmak gerekir.

6. KA'BE-İ ŞERİF, MEKKE

Kanuni Sultan Süleyman'ın Mekke'nin imarına önem verdiği, bu kutsal şehirde hayır eserleri yaptırdığı, ve Ka'be-i Şerif'in iyi durumda olması için çaba sarfettiği bilinmektedir. Tuhfet ül-Mi'mârin'de "..... Ve sene 958'de Mısır Valisi Ali Paşa'ya hükm-i şerif vardır. Mısır'da mi'marbaşı olan Kara Mustafa Ka'be-i Muazzama'ya varub (derun-ı) Mezar-ı Rahmet'in kusurun tecdid itmiş" denilerek Ka'be-i Şerif'in 1551 yılında Kanuni'nin emri üzerine onarıldığı belirtilmektedir. 1551 onarımı ve yine Kanuni tarafından yenilenen Bâb-ı Selâm minaresi ⁽⁸⁾ ile Sinan'ın ilişkisi bulunup bulunmadığı belli değildir. Öte yandan, büyük avluyu dört tarafta kuşatan kubbeli revakların Sinan tarafından onarıldığını Tezkiret ül-Bünyan ve Tezkiret ül-Ebniye'deki "Harem-i Şerif'in kubbeleri ta'mir olundu" ifadesinden anlıyoruz. Tuhfet ül Mi'mârinde, "Ka'be-i Muazzama'nın kîbâbı Sultan Murad Han ahdına tamam olmuşdur", denilir ise de Kanuni zamanında başlatılan bu onarımın 1567/8 (H. 975) yılında tamamlandığı yapının üzerindeki onarım kitabesi ile sabittir. ⁽⁹⁾

7. CAMİ-İ ATİK, İZNIK

İznik şehrinin 1325 yılında Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Orhan Gâzi zamanında camie çevrilerek yanına bir de minare eklenen Ayasofya kilisesi hakkında Tezkiret ül-Ebniye'de "İznik nam kasaba kiliseden dönme cami-i atik ihrak olub cediden Sultan Süleyman binâ eylemiştir"; Tuhfet ül-Mi'mârin'de, "İznik'deki cami-i atik tekrar binâ olmuştur", deniliyor. Evliya Çelebi ise Seyahatnâmesinde şunları yazar: "Asıl şehir yigirmi altı mihrabdır. En meşhuru Orhan Gâzi câmiidir. Kiliseden câmie tahvil edilmiş kurşunla mestur bir mâbed-i azimdir. Çarşı içinde olmağla cemâat-i kesireye mâlik, bir minarelidir. Lâkin, muahharen yandığından Süleyman Han Mimar Sinan'a ta'mir ittirmişdir"⁽¹⁰⁾.

İznik Ayasofya camii onaltıncı yüzyılda Mimar Sinan tarafından onarıldı.

dıktan sonra tekrar harap olmuş ve zamanımıza üst yapısı çökmüş, minaresi yıkılmış bir durumda ulaşmıştır. Bu yüzden, Sinan'ın katkısını saptamak güçtür. Ancak, kilisenin orta sahnı ile yan sahnılarını ayıran sütun dizilerinin kaldırılıp yerlerine büyük kemerler atılarak iç mekânın bütünleşmesinin sağlanması yolundaki uygulama Sinan'a ait olsa gerektir.

8. ÇORUM ULUCAMİİ

Zamanımıza ilk mimari biçim ve karakteri oldukça değişmiş olarak ulaşan Çorum ulucamiinin I. Alâaddin Keykubâd'ın azadlı kölelerinden Hayreddin Hızır tarafından yaptırıldığı sanılır. Ulucamiin ne zaman yapıldığı kesinlikle bilinmiyorsa da 1306 (H. 10 sefer 706) tarihli ve Anadolu Selçuklu çağıının en güzel örneklerinden biri olan oymalı mavun minberi ilk yapının onüçüncü yüzyıla tarihlenebileceğine işaret eder. 1509 ve 1514 yıllarında iki kez depremden hasar gören ulucami Mimar Sinan onarmış⁽¹¹⁾ fakat ulucami 1783 depreminde tekrar yıkılmıştır. Bu sefer Cebbarzâde Süleyman Bey ile oğlu Abdülfettah Bey tarafından ele alınan Çorum Ulucamiinin onarımı 1810 (H. 1225) yılında tamamlanmıştır⁽¹²⁾. Ondokuzuncu yüzyılda tek minareli olan Ulucamiin doğu minaresi ile son cemaat yerinin kubbelerini ise 1911 (H. 1329) yılında Muhtarî Celâl Bey yaptırmıştır⁽¹³⁾.

Beden duvarları sariya çalan düzgin kesme taştan örülmüş, dört satırlı ahşap çatısı ile son cemaat yeri kubbeleri kurşun kaplı olan Çorum Ulucamiinin düz ahşap tavanlı mekânının orta yerinde 12.20 m. çapında ahşaptan bir kubbe yer alır. Çatı içine gizlenen basık kubbe oniki sütuna biner. Bu sütunların ve ahşap kubbenin 1810 onarımına ait olduğu, Sinan ile ilişkisi bulunmadığı açıktır. Ulucamiin kare plânlı iç mekânı Sinan'ın yapının üstünü dokuz kârgir kubbeyle örttüğü tezine yol açmışsa da⁽¹⁴⁾ bu görüşü destekleyen bir iz ya da belge yoktur. İlk yapının içeride ahşap direklere oturan düz toprak damlı olduğunu ve Sinan'ın bu sistemi bozmadığını düşünmenin daha tutarlı olduğu kanısındayız.

9. KÜTAHYA ULUCAMİİ

Tezkerelerde Mimar Sinan tarafından yenilendiği açıklanan Kütahya'daki "Orhan Gazi camii"⁽¹⁵⁾, Yıldırım Bayezid zamanında yaptırılmış olan⁽¹⁶⁾ Kütahya ulucamiidir. Camiin, altı yarım kubbenin beslediği iki büyük orta kubbe ile dört köşe kubbesinden oluşan üst yapısı 1888/9 (H. 1306) yılında yapıldığından⁽¹⁷⁾ kubbeli üst örtünün Mimar Sinan ile ilişkisi yoktur. Kütahya'yı ziyareti sırasında camii gören Evliya Çelebi'nin açıklamalarından yapının ondokuzuncu yüzyıl sonlarında önemli bir değişiklik geçirdiğini anlıyoruz. Evliya Çelebi Kütahya ulucamiini şöyle anlatıyor:

" Tulen seksen kadem ve arzen doksan ayaktır. Ve iki yan kapu ve

bir kible kapusu var. Beşer kademe taş nerdüban ile çıkılır ve derun-u câmide cümle elli yedi çam direkleri üzere çarpuştâ tavan kubbedir. Ve iki canibinde yan sofraları üzere bir kat tabakalar var. Cemaât-ı kesire oldukta yukaruda ibâdet iderler. Tâ mihraba varınca iki taraf böyle tabakadır. Bu tabakaların fevkinde ve tahtında cümle altmış dört demirli pencerelerdir. Mihrabı ve minberi ol kadar musanna değildir. Tarz-ı kâdimdir. Elhâsıl bu şehirde bundan büyük selâtin cami yokdur. Hin-i izdihamda yirmi bin âdem alır ve serâpâ kârgir binâdır ve cümle kurşun örtülüdür. Amma haremi yokdur. Ancak kible kapusundan taşra taş nerdübanın iki cânibinde yan sofraları vardır. Ve sol tarafta bir minaresi var" (18) .

Evliya Çelebi'nin verdiği bu etraflı bilgiden, Kütahya ulucamiinin aslında iki yanında boydan boya mahfiller ve iç mekânın orta yerinde ahşaptan bir kubbe bulunan, ahşap çatısı kurşun döşeli bir yapı olduğunu ve Mimar Sinan'ın camii onarırken ilk biçimini bozmadığı sonucunu çıkarıyoruz. Öte yandan, son cemaat revakı ile revakın batısında yükselen minare onaltıncı yüzyıl üslubunda olduğundan ve minarenin kapısı üstündeki 1553/4 (H. 961) tarihli kitabe de bu gerçeği kanıtladığından (19) camii giriş bölümünün Sinan tarafından yenilediği, yada yapıya eklendiği bellidir.

Ulucamiin yanları kapalı revakı beş gözlüdür. Gözlerden ortadaki kubbeli, yandakiler tonozlu yapılmış ve gözleri ayıran kemerler cephede dört sütuna bindirilmiştir. Revakın orta gözünün içinde bulunan ve iki sütununun üstüne oturtulmuş olan frontonlu alınlığın Sultan Abdülhamid zamanında yapılan onarımda konulduğu bellidir. Öteki üç gözün camekânla kapatılması ve batıdaki son gözün duvar örülerek bir oda haline sokulması da aynı onarım esnasında yapılmış olsa gerektir.

Son cemaat yerinin doğu ucunda öne doğru çıkıntı yapan minarenin düzgün kesme taştan yapılmış küb ve papuç bölümleri onaltıncı yüzyıla aittir. Gövdesinin daha sonra yıkıldığı ve tuğla olarak yenilediği anlaşılıyor.

10. DEFTERDAR SÜLEYMAN ÇELEBİ CAMİİ, İSTANBUL

Cibali'de Üsküplü Caddesi ile Bostan Hamamı Sokağı kavşağında bulunan ve Üsküplü camii adıyla tanınan Defterdar Süleyman Çelebi camii zamanımıza üç kere biçim değiştirerek ulaştığı bir yapıdır. Burada ilk olarak Fâtih Sultan Mehmed çağının ileri gelenlerinden Çakır Ağa bir mescid yaptırmıştı. (20) Daha sonra, Kanuni Sultan Süleyman'ın defterdarlarından Süleyman Çelebi onbeşinci yüzyıla ait olan bu mescidi Mimar Sinan'a yenileterek cami haline dönüştürmüştü. (21) Mimar Sinan'ın onardığı camii de ondokuzuncu yüzyılda harab olmuş ve Sultan Abdülaziz zamanında bir kere daha elden geçirilmiştir. (22)

Evliya Çelebi'nin "çarpuşta kurşun kubbeli" diye tanımladığı ⁽²⁵⁾ Defterdar Süleyman Çelebi camiinin aslında içinde ahşaptan bir kubbe bulunan ahşap çatısını üzeri kurşun kaplı bir cami olduğu anlaşılıyor. Ancak düzensiz bir mimariye sahip olan şimdiki cami ile Mimar Sinan'ın onardığı sakıflı cami arasında bir bağlantı kurmak imkânı göremediğimiz için bugün ayakta duran camiin ondokuzuncu yüzyılda tümü ile yeniden yapıldığı sonucunu çıkarıyor, onaltıncı yüzyıl yapısı cami konusunda bir görüş belirtmediğimizi açıklamakla yetiniyoruz.

11. ABDÜSSELÂM, İZMİT

İzmit'te İmarek Mahallesinde bulunan ve bugün İmarek Camii adı ile tanınan Abdüsselâm camii için Tezkiret ül-Bünyan'da, "Merhum Abdüsselâm camii tecdiden İzmidde"; ⁽²⁴⁾ Tezkiret ül Ebnîye'de "İzniğmidde tecdiden merhum Abdüsselâm camii mescid iken tekrar cami olmuştur" ⁽²⁶⁾ denilir. Bu açıklamalara göre Mimar Sinan kendisinden önceki bir dönemde yapılan İzmit'teki Abdüsselâm mescidini onarmış ve cami haline dönüştürmüştür.

II. Bayezid ve I. Selim zamanı defterdarlarından Abdüsselâm Çelebi'nin ⁽²⁷⁾ İzmit'teki camii Sinan'dan bu yana asıl mimari biçim ve üslubu bozularak günümüze gelmiş bir yapıdır. Marsilya kiremiti döşeli ahşap çatı ile örtülü camiin beden duvarları sıvanmış, minaresi yenilenmiş, son cemaat yeri kaldırılarak iç mekân kuzeye doğru uzatılmış ve doğu tarafına bir oda eklenmiştir. Bu odanın kapısı üstüne konulan 1289 tarihli mermer levhada bir hadis yazılıdır. Kuzeydeki pencernin üstündeki kitabede de yine 1289 tarihini taşır. Abdüsselâm Çelebi'nin sülâlesinden Hatice Firdevs Hanım'ın 1873 yılında öldüğünü belirten kitabe ⁽²⁸⁾ camiin ondokuzuncu yüzyılda bu hayırsever hanım tarafından onarıldığına işaret etmektedir. Bu onarımda camiin mimarisi bozulmuştur. Ne var ki, cami daha sonra bir kere daha ele alınmış ve aslı ile pek fazla ilişkisi kalmamış olan bugünkü mimari görüntüsünü yirminci yüzyılın ortalarında almıştır.

12. HASEKİ SULTAN CAMİİ, SVILENGRAD

Tezkiret ül-Bünyan ve Tezkiret ül-Ebnîye'de kayıtlı olmakla birlikte Tuhfet ül-Mi'mârin'de her nedense adı geçmeyen Haseki Sultan camii bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan ve Svilengrad denilen Mustafa Paşa ilçesinde, buraya adını veren oniki gözlü Mustafa Paşa köprüsü yakınında bulunur. Cami ile ilgili olarak Evliya Çelebi şöyle diyor: "Cisr (Mustafa Paşa Köprüsü) başında câmi selâtin gibi bir câmi-i ruşendir. Kitabe-i alilesi üzere Karahisari Hasan Çelebi hattile muharrer tarihi şudur:

المسجد أسس على التقوى (El-mescid üssise ala't-takvâ). Bu

camii in imareti, mekteb-i sibyan, han ve hamam, çarşu ve bazarı rasâs-ı has ile mestur olup Koca Mi'mar Sinan binâsıdır. Minaresi gayet musannadır". (29)

Balkan harbi esnasında yıkılarak ortadan kalkan Haseki Sultan camii'nin, eski resimlerine göre üç yanında mermer sütunlu revaklar bulunan (30), tek minareli, üstü kurşun kaplı dört satırlı ahşap çatı ile örtülü bir cami olduğu görülür. Ne var ki, onaltıncı yüzyıl sakıflı camilerde son cemaat yeri ahşap direklere binen bir sundurma şeklinde yapıldığından asıl camii'nin ahşap çatılı olmayıp kârgir kubbeli olduğu akla geliyor, ki böyle olması Evliya Çelebi'nin "selâtin camii" benzetmesi ile de daha uygun düşmektedir.

Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı tarih mısraı Ebced hesabı ile 916 (1510/1) tarihini gösterir. Buna göre Svilengrad Haseki Sultan camii'nin II. Bayezid zamanında tarihleniyor ve tezkerelerde Mimar Sinan'ın öz yapısıymış gibi gösterilse de Sinan tarafından onarılan (31) bir başka cami olduğu sonucuna varıyoruz.

13. TAŞLIK CAMİİ, EDİRNE

Tezkiret ül-Ebniye'de, "Edirne'de Taşlık Camii Mahmud Paşa ruhu için zevâyidinden yapıldı" (32) şeklinde sözü edilen Edirne'deki Mahmud Paşa camii'nin Evliya Çelebi, "Câmii Süleyman Han (Taşlık Camii) diye adlandırdıktan sonra, "önce zâviye imiş. Bâdehu Süleyman Han bunu veziri Mahmud Paşa ruhiyçün bir câmii lâtif ettirmiştir, bir kubbe-i âliyeli ve bir minâre-i ser-âmedli cemâat-i kesireye mâlik câmii lâtifdir. Ama öyle mükellef ve büyük câmii değil", sözleriyle anlatır. (33) Evliya Çelebi'nin bu ifadesine göre cami Kanuni Sultan Süleyman zamanında onun emriyle yaptırılmıştır.

Kapı kitabesi bulunmadığından yapılış tarihi bilinmeyen Edirne'deki Mahmud Paşa camii günümüze erişememiş bir cami olmakla birlikte yayınlanmış eski fotoğraflarından bilgi edinebildiğimiz bir yapıdır, ve bu fotoğraflar Taşlık camii'nin Kanuni ve dolayısıyla Mimar Sinan zamanından öncesine gittiğini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim, Ekrem Hakkı Ayverdi Mahmud Paşa camii'nin 1473 yılında yapıldığını belgeleriyle açıklamakta, camii onbeşinci yüzyıla tarihlenmekte ve yapının mimari karakterinin, özellikle, minare kaidesi, pencerelerin oranı, son cemaat revakı sütunlarının çapı ve başlıklarının Kanuni zamanından önceki yıllara işaret ettiğini haklı olarak belirtmektedir. (34)

Camii 1929'da inceleyen Ayverdi'nin, "Camii'nin kubbe kasnakları kesme taş idi; kubbe köşelerindeki destek köprülerin emsâline bundan evvel Üç Şerefeli'de rastlanır. Sütunlar yığma mermer ve köşelidir; başlıkları üç Şerefeli'de olduğu gibidir. Kapı iki renk taşla yapılmış, sivri kemerli ve taçlıdır. Kible duvarı pencerelerinde istalâktitli üç köşe aynalar bulunmaktadır. Revak sofasının sol tarafı şimâle karşı örtülüdür; sağ taraf öne doğru genişlemiştir. Vaz'iyete göre

kubbe 14-14.5 m. olacaktır. Yıkılan revak kubbeleri yerine o zaman çatı yapılmış bulunuyordu", ⁽³⁵⁾ şeklinde tanımladığı Taşlık camii bu açıklamadan anlaşılacağı gibi, Mimar Sinan'ın öz yapılarından biri olarak değil, fakat Kanuni ya da II. Selim zamanında onardığı camiler arasında saymak gerekir.

Taşlık camii 1752 (H. 1165) depreminden hasar görmüş, sonra tekrar onarılmıştı; fakat "istifâ ve işgallerden beri bakılmadığından (1930 yıllarında) harap durumda bulunuyordu. ⁽³⁶⁾ Edirne Vakıflar Müdürlüğüne yazılan 16.6.1936 tarihli kadro harici camiler hakkındaki raporda, "..... kurşunları bundan otuz sene kadar evvel evkaf canibinden tamamen soyulmuş, minaresi yarısına kadar düşmüş, kapıları, pencereleri kırılmış ve kopmuş, mihrap ve mimber yerinden oynamış, kubbe sızmış ve yedi sekiz yerinden çatlamış, cephe tarafı ileriye doğru meyil etmiş, hattı şakulden 25-30 cm. ayrılmış, etrafından geçmek tehlikeli olduğu için yasak edilmiş" deniliyordu. ⁽³⁷⁾ Daha sonra camii yıktırılmasına karar verilmiş ve Taşlık (Mahmut Paşa) camii 1942 yılında yıktırılmıştır. ⁽³⁸⁾

14. AHI ÇELEBİ CAMİİ, İSTANBUL

Tezkiret ül-Ebniye'de, "İzmir İskelesi kurbünde" bulunduğu belirtilen, Evliya Çelebi'nin, "Yemiş iskelesinde mal helâliye binâ olunmuş Mimar Sinan kârı bir câmidir" ⁽³⁹⁾ diye tanımladığı Ahi Çelebi camii Eminönü'den Unkapanı'na giderken caddenin Haliç tarafında, Rüstem Paşa camiinin karşısına düşen yoğun yapı adasının içindedir. 1506 yılında Reis ül-etibba (Hekimbaşı) olan, azledildikten sonra iki kere daha aynı göreve atanan ve Tebriz'li tabip Kemalîtin Efendi'nin oğlu olan Ahi Çelebi'nin asıl adı Mehmed'dir. Ahi çelebi 1523/4 (H. 930) yılında Mısır'da ölmüştür. Bu yüzden, Mimar Sinan'ın Ahi Çelebi'ye bir cami yapmış olması düşünülemez. Nitekim, Tuhfet ül-Mî'mârindeki, "Camii Ahi Çelebi deruni Sebzebane ihrak olub tekrar tamir olunmuştur" ⁽⁴⁰⁾ şeklindeki ifadeden camii'nin bir yangın geçirdikten sonra onarıldığı anlaşılıyor. 1539 yılında tamamen yandığını kaynaklardan öğrendiğimiz ⁽⁴¹⁾ cami yangından bir süre sonra yenilenmiş olmalıdır.

Ahi Çelebi camii, iki yanda alçak ve ince uzun sahnılarla genişletilmiş kubbeli bir iç mekân ile bunun önünde altı kubbeli ve kapalı bir son cemaat yerinden oluşur. Minaresi batıdadır. 9.50 metre çapındaki ana kubbenin yükü pandantifler ile dört büyük sivri kemere aktarılmış, doğuda ve batıda büyük kemerlerin içlerine ikiz kemerler açılarak yan sahnılara geçiş sağlanmıştır. Tonozlu yan sahnıların dış duvarlarında dört atkılı ikişer pencere bulunur ve bunların tepelerinde yuvarlak pencereler yer alır. Kuzeyde, kapının sağına ve soluna birer alt pencere; üst seviyede, büyük kemerlerin içine, yanlarda dörder, arkada üç; kible tarafında beş olmak üzere onaltı adet yuvarlak kemerli pencere açılmıştır. Üst seviyedeki pencerelerin kayıtları yenidir ve bunların alçı şebekeleri

yoktur. Yalnız yan cephelerindeki yuvarlak pencerelerin alçı pencereleri yerinde durmaktadır.

Ahi Çelebi camiin kapalı son cemaat yeri, ortadaki iki büyük ayakla altı bölüme ayrılmış, ayaklar beden duvarlarına kalın ve alçak kemerler ile bağlanmış ve her bölümün üstüne pandantiflere binen bir kubbe oturtulmuştur. Bu alçak mekânın pencereleri, cephede, kapının sağında ve solunda ikişer, doğuda bir, batıda iki adet olmak üzere tek katlıdır. Camiin taş minaresi dört köşe bir kaide üstünde yükselir. Gövde ve petek bölümleri yuvarlak kesitli, şerefe ağı düz, külahı sivridir.

Ahi Çelebi camiin beden duvarları bugün sıvalı ise de üst yapısının kuzey cephesinde yer yer dökülen sıvanın altında tuğla hatıllı taş duvar ile büyük kemerlerin tuğla örgüsünü görmek mümkün olur. Üst örtü kurşunla kaplıdır. Camiin iç duvarları döşemeden yaklaşık bir metre yüksekliğe kadar beyaz mermer levhalarla kaplanmış, üst tarafı sıvanmıştır. Camide, ana kubbenin nakışlı göbeği dışında süsleme görülmez. Mermer mihrabı ile ahşap minberi yenidir.

Ahi Çelebi camii onaltıncı yüzyılda onarıldıktan sonra da yangın ve depremden çok hasar görmüş bir yapıdır. 1653 yangınından harap olmuş ⁽⁴²⁾, 1894 (H. 1310) depreminde toprağa gömülerek içini su basmıştı. ⁽⁴³⁾ Böylece yirmi yıl kadar suya batık kaldıktan sonra içi dolduruldu, kubbesi çemberlendi, ayakları büyütüldü ve ek kemerler vurularak yeniden ibadete açıldı. ⁽⁴⁴⁾ Cami son olarak 1960 yıllarında bir dernek tarafından onarılmıştır.

15. BALI PAŞA CAMİİ, İSTANBUL

Yenibahçe semtinde bulunan Bali Paşa camii onaltıncı yüzyıl karakterinde, tek kârgir kubbeli bir yapı olmak ve Mimar Sinan'ın elinden çıktığını gösteren bazı mimari unsurları kapsamakla birlikte iki sütun üzerine üç satır halinde kapı kitabesi bu eserin Sinan'ın öz yapılarından biri olmadığını ortaya koyar. Camiin kapı kitabesi şöyledir:

Yapdı bu câmii Hümâ Hatun
Bint-i İskender-i vezir ol mâh

Hak kabul ide gösterüb didâr
Kıla mahşerde şefkatile nigâh

Didi anın Hüdai târihin
Mescid-i ümmet-i Resulullâh

Tarih mısraı Ebced hesabı ile 910 yılını gösteren kitabeden camiin 1504/5 yılında Vezir İskender Paşa'nın kızı Hümâ Hatun tarafından yaptırıldığını anlıyoruz. ⁽⁴⁵⁾ Ayvansaraylı Hüseyin Efendi *Hadikat ül-Cevâmi*'de, "Bali Paşa mescidi fevkânidir. Bânisi Sultan Bayezid vüzerâsındandır. İtmamı müyesser olmayıp halilesi ve pâdişah-ı müşarü'n-ileyh hazretlerinin kerimesi Hümâ Sultan itmam edüp minber dahi vaz'eylemiştir. Sultan-ı müşari'n-ileyh kendi malından onbeş bin altun ile tekmiil eylediği meşhurdur. İki beraber türbede meftundurlar. Paşa-yi mumaileyhin fi'l-asıl mevlidi olan Antalyada dahi ve câmiî vardır. Bâli Bey câmiî derler. Mimar Sinan evaili hâlinde binâ eylediği risâlesinde yazar", diyor. ⁽⁴⁶⁾ *Hadikat ül-Cevâmi*'nin yazarı camiin kapı kitabesini okurken bir hata yapmış ve kitabedeki "Bint-i İskender-i vezir ol mâh" mısraını "Bint-i İskender-i Zaman ol mâh" şeklinde okuyarak Hümâ Hatun'un "İskender-i Zaman'ın" diğer bir deyişle, padişahın kızı olduğu sonucuna varmıştır. ⁽⁴⁷⁾

Hümâ Hatun, Fâtih Sultan Mehmed zamanında Bosna ve Rumeli Beylerbeyliği yapmış, daha sonra kubbe vezirliğine atanmış ve II. Bayezid'in kızı Hatice Sultan ile evli olan İskender Paşa'nın kızı, ⁽⁴⁸⁾ Vezir Bali Paşa'nın zevcesidir. Bu bakımdan, camiin yapımına Bali Paşa tarafından başlanılmış, Bali Paşa 1494/5 (H. 900) yılında ölünce Hümâ Hatun tarafından tamamlanmış olması akla yatkındır.

Tuhfet ül-Mi'mârin'de "Camiî şerifi Bali Paşa-Türbei mezbur" denilerek camiin haziresinde eskiden bir türbenin yer aldığı belirtilmektedir. 19. Asırda *İstanbul Haritası*'nda Bali Paşa camiî son cemaat yerinin hemen doğusunda gösterilen önu revaklı, sekizgen yapının bir türbe olduğunu, türbede Bali Paşa'nın yattığını ve bu yüzden kapı kitabesinde Bali Paşa'nın adı geçmemesine rağmen camiin onyedinci yüzyılda dahi onun adını taşıdığını Evliya Çelebi'den öğreniyoruz. ⁽⁴⁹⁾

Yenibahçe'de Bali Paşa caddesi üzerinde bulunan cami ⁽⁵⁰⁾ tümü ile düzgün kesme küfedeki taşından yapılmış ve üst örtüsü kurşunla kaplanmıştır. Camiin pandantiflere binen 11.80 m. çapındaki sağır kubbesi kible yönünde beden duvarına, kuzeyde ve yanlarda da büyük kemerlere oturur. Kemerler alt seviyede, beden duvarlarına sapan ayaklarla üçe bölünmüş; ayakların üstüne kubbeli orta mekânın üç yanını dolanan dar mahfiller konulmuştur.

Camiin beş gözlü olan son cemaat yerinin sütunları beyaz mermerden yapılmış ve bunlardan bazıları çatladığından gövdelerine çemberler geçirilmiştir. Köşeleri pahlı, dört yüzünde ince uzun boğumlar bulunan sütun başlıklarının II. Bayezid dönemine ait olduğu görülür. Revakın batısında yükselen sivri kurşun külâhlı minarenin gövde ve petek bölümleri tepede birbirine kemerlenen ince çubuklarla bezelidir. Minarenin şerefe çıkmaları stalaktitli, korkulukları

şebekelidir.

Bali Paşa camii 1633 ve 1918 yangınları ile 1894 depreminde zarar görmüş bir yapıdır. ⁽⁵¹⁾ 1894 depreminde camiin kubbesi ve son cemaat yeri çökmüş, üstü daha sonra halk tarafından yaptırılan bir ahşap çatı ile örtülmüş ise de 1918 yangınında bu ahşap çatı yanmıştır. Camii 1920 ve 1927 yıllarında onarılmış, bugünkü kubbesi betonarme olarak 1937 yılında yaptırılmıştır. 1959-1961 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğüne tekrar ele alınan cami bu defa esaslı bir biçimde onarılmış fakat son cemaat yerinin yenilenmesi işi ertelenmiştir. 1975 yılında son cemaat yerinin kubbeleri de yapılarak Bali Paşa camiin 1920 yılında başlayan onarım çalışmaları tamamlanmıştır.

Yenişehir'deki İskender Paşa kızı Hümâ Hatun'un 1504/5 tarihli camiini mimari bakımdan incelediğimizde, yapının klasik dönem öncesi sütun başlıkları yada kible cephesinden dışarıya taşan köşeler gibi Sinan'ın mimarisıyla bağdaşmayan bazı unsurları bünyesinde bulundurmakla birlikte Sinan'a kolaylıkla maledebileceğimiz özellikleri taşıdığını da görüyoruz. Plân kuruluşu açısından Bali Paşa camiinin Silivrikapı'daki 1551 (H. 958) tarihli Hadım İbrahim Paşa camiinin daha az gelişmiş bir örneği olduğunu söyleyebiliriz. Bali Paşa camiinin kubbesi yeni olduğundan bu sağır kubbenin aslına ne kadar uyduğunu bilmiyoruz ve bu konuda bir değerlendirme yapamıyoruz. Öte yandan, minarede Sinan'ın mimari üslubunu görmek, Sinan'ın sanat izlerini sezmek mümkündür. ⁽⁵²⁾ Konyalı'nın camiin Sinan tarafından yeniden inşa edildiği ve Sinan'ın "ilk mâbedin kitabesini (yeni camiin) kapısının üstüne teberriken" koyduğu yolundaki görüşüne ⁽⁵³⁾ katılmayı gönül isterse de Bali Paşa camiini Sinan'ın onardığı camiler arasına almak daha gerçekçi olacaktır.

16. MUSTAFA PAŞA CAMİİ, GEBZE

Tezkerelerde Sinan'ın özyapısıymış gibi gösterilmesine rağmen Sinan tarafından tasarlanıp yapılması imkânı bulunmayan Gebze'deki Mustafa Paşa camii de Sinan'ın daha sonra onardığı onaltıncı yüzyıl başlarına ait camilerden biridir. Kapı kitabesinde 1523/4 (H. 930) yılında tamamlandığını bildiğimiz ⁽⁵⁴⁾ cami Çoban takma adı ile tanınan Mısır Beylerbeyi Vezir Damad Mustafa Paşa'nın Gebze'de kurduğu külliyesinin ana yapısıdır. Külliye, cami, türbe, kervansaray, tabhane, tekke, medrese, imaret ve bu yapı topluluğundan ayrı düşünülen hamamdan oluşur. ⁽⁵⁵⁾

Gebze Mustafa Paşa külliyesi üç tarafı yapılarla çevrili geniş bir avlu etrafında düzenlenmiş ve tek kârgir kubbeli cami avlunun orta yerine konulmuştur. 195 sm. kalınlıktaki beden duvarlarının dış yüzü düzgün kesme taş ve tuğla sıralardan örülü olan camiin iç mekânı bir kenarı 14.50 m. olan plâna göre kurulmuş, kubbeye geçişte tromp kullanılmıştır. Tromp yuvarlaklarının yüzeyleri dilimli, altları mukarnaslı çıkmalarla beslidir. Dışta, sekiz kenarlı alçak bir tabana oturtulan ve dört köşede çift kemerli payanda ile desteklenen ana kubbe yuvarlak bir kasnakla çember-

lenmiştir. Camiin son cemaat revakı beş kubbelidir. Kubbelerden kapının önündeki dilimli yapılmış ve bu kubbenin kare tabana geçişinde mukarnas kullanılmıştır. Öteki kubbelere ise pandantiflere oturur. Gövdeleri beyaz mermerden olan sütunların başlıkları mukarnaslıdır. Revak kemerleri ile minare kürsüsü düzgün kesme taştan yapılmıştır. Kürsü ilk yapıya ait ise de minarenin daha üst bölümleri yenilenmiş, asıl biçimini kaybetmiştir.

Gebze Mustafa Paşa camiinde Osmanlı klasik mimarisine yabancı olmakla birlikte son derece göz alıcı ve ilginç bir süsleme ile karşılaşırız. Camiin son cemaat duvarı çok renkli taş ve mermerle çerçevesel panoalar halinde düzenlenmiş ve benzer desende mermer kaplama alt pencerelerin atkı düzeyine kadar iç mekânın dört duvarında da sürdürülmüştür. Tromplar ve büyük kubbe kademelerinde ise kalem işi nakışlar yer alır. Bir sıra mukarnasla vurgulanan zarif bir bordürle çevrili mihrabın tüm yüzeyleri siyah ve beyaz mermerden kakma süslerle doldurulmuştur. Minber, müezzin mahfili ve kapı nişinde aynı kakma mermer işçiliği görülür. Mihrab, minber ve kapı nişinin beyaz mermer yüzeyleri yer yer yaldız yada kırmızıya boyanarak iç mekân daha da renklendirilmiştir. Camide mermer işçiliğinin yanısıra ahşap işçiliğine de önem verilmiş, kapı ve pencere kanatları gayet ustalıkla zevkli bir tarzda yapılmıştır.

1521 yılında Kanuni'nin kız kardeşi Hafisa Sultan ile evlendirilerek ikinci vezirliğe getirilen Mustafa Paşa 1522 yılında Mısır Beylerbeyliğine atanmış fakat Hafisa Sultan'ın ısrarı üzerine beş ay sonra Mısır'daki görevinden ayrılarak İstanbul'a dönmeye izin verilmişti. Mustafa Paşa'nın Gebze'deki külliyesinin yapımına ikinci vezirliğe yükseltildiği 1521 yılında başlamış olması mümkün ise de özellikle camiin Paşa Mısır'dan döndükten sonra tasarlanmış olması akla daha yakındır; çünkü camide gördüğümüz çok renkli taş ve mermerle yapılan süsleme Memluk sanatını hatırlatan bir üsluptadır. Bu yüzden, camiin Mustafa Paşa'nın Mısır'da iken görüp beğendiği bir tarzda, belki de beraberinde İstanbul'a getirdiği bir mimar tarafından yapıldığını düşünmek mantığa ters düşmeyecektir. Bu mimarın kimliği hakkında kesinlik yoktur.⁽⁵⁶⁾ Kesin olan üç tezkerede de adı geçen Gebze Mustafa Paşa camiinin Sinan'ın elinden çıkmadığı fakat Sinan'ın bu camii sonradan onarmış olabileceğidir.

DEĞERLENDİRME

Mimar Sinan tarafından onarılan, onarıldığı öne sürülen, ya da tezkerelerde kendi öz yapısıymış gibi gösterildiği halde Sinan tarafından tasarlanıp yapılması tarih itibarıyla imkân dışı olduğu için daha sonra onarıldığı sonucuna vardığımız onaltı camiden bazıları ile Sinan arasında ilişki kurmak, bunları tanıtırken de açıkladığımız gibi kolay değildir. Kanuni'nin emriyle onarıldığı bilinen Bağdat'daki Şeyh Abdülkadir Geylani camii ile Van Kalesi camiinin 1534-1536 yıllarında onarıldığı düşünülürse bu camilerin onarımı işinin o yıllarda henüz Hassa mimarlığına atanmamış olan Sinan'a verilmiş olması ihtimalinin bulunmadığı ortaya çıkar. Irakâyn Sefer-i Hümayununa

katıldığı bilinen Sinan'ın bu iki camii'nin onarımında bir süre çalışmış olabileceği akla gelirse de her iki camiden de yalnız Tuhfet ül-Mi'mârin'de söz edilmesi, Şeyh Abdülkadir Geylânî ve Van Kalesi camilerinin onarımında Sinan'ın, varsa bile, fazlaca bir katkıda bulunmadığına işaret eder. Kaldı ki, birincisinin listeye alındıktan sonra iptal edilmiş olması Tuhfet ül-Mi'mârin yazarının dahi sonradan hatasını sezerek bu camie Sinan'ın eserleri arasında yer vermekten vazgeçtiğini göstermektedir.

Yine Tuhfet ül-Mi'mârin'de, hem de camiler bölümünün ilk sırasında yer alan 1522/3 (H. 919) tarihli İstanbul Sultan Selim camii'nin Sinan tarafından tasarlanıp yapılması imkânı bulunmayan bir başka eser olduğu açıktır. Belgrad ve Rodos seferlerine katıldığı bilinen Sinan'ın Sultan Selim camii'nin inşa edildiği 1521-1523 yıllarında ancak iki sefer arasında bir süre İstanbul'da bulunduğu göz önünde tutulursa bu camii'nin yapımı ile de ilişkili olamayacağı ortaya çıkar. Aslında, Sultan Selim camii ve külliyesinin Sinan'a mâtedildiği Tuhfet ül-Mi'mârin'in giriş bölümünde: "..... bu âne dek üç padişahı azimüşşan a'ni Sultan Süleyman Han ve Sultan Selim Hanı Sani ve Sultan Murad Han Hazretlerinin eyyamı hümayunlarında temhid olunan binalardan ancak Sultan Süleyman Han (aleyhir rahmeti velgufran) Hazretlerinin cülusu saadet-menusalardan sonra babaları Padişah-cennetmekân Sultan Selim Hanı Evvel üzerine binâ olunan imâret-i şerifeden gayri bilcümle bu kullarının mübaşeretiyle vâki olmuştur", (57) denmekle camii'nin Sinan tarafından yapılmadığı açıkca belirtilmiştir. Bu durumda, Sinan'ın Mimarbaşılığa atıldığı 1538 yılından sonra Sultan Selim camii'nin onardığı ihtimali üzerinde durmak gerekiyor. İstanbul Bayezid camii'nin 1573/4 yılında onaran Sinan'ın 50 yıllık mimarbaşılığı döneminde Sultan Selim camii'nin de onarımı olduğunu kabul ediyoruz.

Birincisi onbeşinci yüzyılın ikinci yarısına, ikincisi onaltıncı yüzyıl başlarına tarihlenen İstanbul Defterdar Süleyman Çelebi ile İzmit Defterdar Abdüsselâm Efendi mescidlerinin Sinan tarafından cami haline getirildiğini biliyoruz. Ne var ki, her ikisi de ondokuzuncu yüzyılda asıllarıyla fazlaca ilişkisi kalmayan biçimde yenilenen bu camilere Sinan'ın ne katkıda bulunduğunu saptamak imkânı ortadan kalkmıştır. Svilengrad Haseki Sultan camii hakkında da bir değerlendirme yapamıyor, ancak tezkerelerde açıklanmıyorsa da Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı tarih mısraından 1510/1 yılına tarihlediğimiz camii Sinan'ın özyapıları arasında sayamayacağımızdan onardığı eserler arasına katmakla yetiniyoruz.

Zamanımıza ulaşmayan ve tezkerelerde Sinan'ın özyapısıymış gibi sözü edilen bir eser de Edirne Taşlık camiidir. 1942 yılında yıktırılan camii görmek imkânı ortadan kalkmışsa da yapıyı yıkılmadan önce inceleyen Ayverdi camii'nin Vezir-i a'zam Mahmud Paşa tarafından 1473 yılında yapıldığını belgelerle açıklığa kavuşturmuştur. Gerçekten onbeşinci yüzyıl Osmanlı mimarisinin özelliklerini taşıdığı eski fotoğraflarında da görülen Edirne Taşlık camii'nin onaltıncı yüzyılda Mahmud Paşa'nın ruhu için yeniden yapılmış değil, fakat onarılmış bir camii olduğu bellidir.

1504/5 yılına tarihlenen Bali Paşa camii'nin II. Bayezid zamanı mimarisini içeren çeşitli unsurları da ilk yapının yıkılıp şimdiki camii'nin Sinan tarafından yeniden inşa edildiği yolundaki görüşü zayıflatmaktadır. Bali Paşa camii minaresinin Sinan'a ait olduğunu kabul etsek bile ana kitlenin mimari karakteri yapının Sinan öncesi döneme indiğini ortaya koyar. Bu camii'nin plân ve kitle kuruluşunu yansıtan 1551 (H. 958) tarihli Hadım İbrahim Paşa camii'nde gördüğümüz mimarın Bali Paşa camii'nin aynı mimarın elinden çıkmadığını açıkça ortaya koyduğu ve bu yüzden, Bali Paşa camii'nin yapım tarihi bakımından olduğu kadar üslup açısından da Sinan'ın özyapıları arasına alınması imkânı olmadığı kanısındayız.

Onaltıncı yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen ve bir yangın geçirdikten sonra Sinan tarafından onarılan Ahi Çelebi camii'nde de mimari kuruluş ve üslup açısından Sinan'a maledebilecek bir eser bulamadığımız için bu camii'nin de temelden itibaren yenilenmeyip yangından sonra onarılan bir yapı olduğu sonucuna varmak gerekir. Öte yandan, Ahi Çelebi camii'nin onaltıncı yüzyıldan sonra da yangın ve depremden zarar görmüş, şimdiki biçim ve karakterini onyedinci yüzyılda almış ve bu yüzden Sinan'ın yenilediği camii'nin de ortadan kalkmış olduğu öne sürülebilir ise de, zamanımıza ulaşan yapının ana çizgileriyle Sinan sonrası dönemden çok Sinan öncesi dönemin mimari karakterini yansıtması açısından böyle bir görüşün geçerli olamayacağını belirtmek isteriz.

Gebze Mustafa Paşa camii'nin de gerek kapı kitabesiyle kesin olan yapım tarihi gerekse süsleme üslubu yönünden Sinan'ın özyapılarından biri olmadığı bellidir. Sonradan yenilenen minaresi dışında bu camii'nin kitabesinde açıklandığı şekilde 1523/4 yılına tarihlenemeyeceği; başka bir deyimle, onaltıncı yüzyılın ilk çeyreğinde yapıldıktan sonra yıkılıp Sinan tarafından yenilendiğini gösteren hiç bir işaret yoktur. Bu yüzden, Gebze Mustafa camii'nin de onaltıncı yüzyıl başlarında yapılan ve Sinan tarafından daha sonra onarılan öteki camiler gibi tezkerelerin Sinan'a mâlettiği fakat aslında Sinan'ın tasarlayıp yapmadığı bir başka cami olarak değerlendirmek zorunludur. Onaltıncı yüzyıl Osmanlı mimarının ve yazarlarının yeni yapı ile onarım arasında fark gözetmeksizin yapılan her işi listelere almış olmaları şüphesiz mümkündür. Ne var ki, tezkerelerde onaltıncı yüzyıl öncesine giden camilerin "tecdid" edildiği açıkça belirtildiği halde onaltıncı yüzyıl başlarına tarihlenen bazı camiler için böyle bir açıklamaya gerek duyulmaması ilginçtir. Bali Paşa camii gibi Gebze Mustafa Paşa camii'nin de Sinan beğenmiş, benimsemiş ve kendisine mâletmekte sakınca görmemiş olabilir; çünkü Haseki Sultan için 1538/9 yılında inşa edeceği ilk önemli camii'nde Gebze Mustafa Paşa camii'nin örnek almış, Haseki Hürrem camii'nde Gebze Mustafa Paşa camii'nin bir benzerini İstanbul'a dikmiştir.

Tezkerelerde yandıktan sonra tekrar bina olduğu açıklanan İznik'teki Cami-i Atik 1325 yılında İznik'in alınmasından sonra Orhan Gâzi zamanında camie çevrilen Ayasofya kilisesidir. Yapının üç nefli kitle kuruluşu cami haline getirilmiştir. Cami daha sonra yanmış ve Kanuni'nin emriyle Mimar Sinan tarafından onarılmıştır. Zamanımıza üst yapısı çökmüş, minaresi yıkılmış bir harabe halinde ulaştığından Sinan'ın

İznik Ayasofya camiiini onarıırken yapıyı ne şekilde yenilediğini söylemek güç olmakla birlikte, camii tanıtırken belirttiğimiz gibi kilisenin orta sahnı ile yan sahnılarını ayıran sütun dizilerinin kaldırılıp büyük kemerlerle iç mekânın bütünleşmesi yolundaki uygulamanın Sinan'a ait olabileceği ihtimali üzerinde durmak gerekir.

Ka'be-Şerif'in büyük avlu revaklarının Sinan tarafından onarıldığı ve Kanuni zamanında başlayan onarımın 1567/8 yılında tamamlandığı bilinmektedir. Kalın ayaklarla dört kemerli bölümlere ayrılmış ve derinlemesine dokuz, enlemesine altı bölümden oluşan revakların kubbe kabukları sonradan Osmanlı klasik mimarisine uymayan bir tarzda yenilenmiş ise de ayak, sütun ve kemerleri onaltıncı yüzyıl Osmanlı mimari üslubunu, ölçü, orantı ve karakterini korumakta, Sinan'ın katkısı açıkça görülmektedir.

Kubbet üs-Sahrâ'nın dış duvarlarının da şimdiki biçimini Kanuni zamanında yaptırılan onarım sonunda aldığı biliniyor. Aslında yuvarlak olan pencere kemerlerinin sivriltilmesi, duvar yüzlerinin mermer ve çinilerle kaplanması onaltıncı yüzyılda gerçekleştirilmiştir. Kubbet üs-Sahrânın onarımında bir katkıda bulunmadığı görüşüne yol açarsa da, daha önce de belirttiğimiz gibi, Tezkiret ül-Bünyan ile Tezkiret ül-Ebniye'de unutulmuş, ya da mimari onarımından çok bir süsleme işi addedilerek Sa'i'nin kaleme aldığı tezkerelerde Kubbet üs-Sahrâ'ya yer verilmesi uygun görülmemiş olabilir.

Çorum Ulucami'nin eskiden eş büyüklükte dokuz kârgir kubbe ile örtülü olduğu ve kubbeler yıkıldıktan sonra yenilenmeyerek şimdiki ahşap çatılı biçimini 1793 depreminden sonra aldığı düşüncesi yaygındır. Ne var ki, bölgenin yapı özelliklerini göz önünde tutarak Çorum Ulucami'nin Selçuklu çağında toprak dam çatısı ahşap direklere binen bir mimari kuruluşa sahip olduğu sanıyor, onaltıncı yüzyılda üst yapısının çöktüğünü kabul etsek bile Sinan'ın bu camiiin üstünü dokuz kubbe ile örtmesine ihtimal veremiyoruz.

Erken Osmanlı mimarisinde bulduğumuz eş büyüklükte çok kubbe ile örtülü ulucami türünü Sinan'da görmüyoruz. Her ne kadar Kasımpaşa'daki Piyâle Paşa camiiinin üst yapı kuruluşu eş büyüklükte altı kubbeden oluşursa da adı sadece Tuhfet ül-Mi'mârinde geçen bu camii Sinan'ın yaptığı kesin değildir. Sinan'ın Çorum Ulucamiini aslına sadık kalarak onardığını, üstünü şimdikiye benzeyen dört sathlı, kurşun kaplı bir ahşap çatı ile örttüğünü ve daha sonraki onarım ve yenilemelerde süsleme yönünden zamanın zevkini yansıtır biçimde önemli değişiklikler yapılmasına rağmen beden duvarları ile ahşap çatılı yapı kuruluşunun pek fazla değişmediğini savunmanın gerçekçi olacağını düşünüyoruz.

Çorum Ulucamiini onarıırken Sinan'ın kendinden bir katkıda bulunup bulunmadığını söylemek imkânı yoktur. Öte yandan, Kütahya Ulucamiinde bu yapının ana kitlesini aslına uygun şekilde onaran Sinan'ın camie eklediği beş gözlü son cemaat revakı ile minareyi onaltıncı yüzyıl Osmanlı klasik mimari tarzında inşa ettiğini görüyoruz. Minarenin gövdesi yıkılmış ve yenilenmiş, ana kitlenin ahşap çatılı üst örtüsü de on-

dokuzuncu yüzyıl sonlarında kârgir kubbeli bir üst örtü ile değiştirilmiş olmasına rağmen minare kaidesi ile son cemaat revakı asıl biçimi fazla bozulmadan zamanımıza ulaşmıştır.

NOTLAR

- 1 Bu cami şehrin güney-doğusunda, Bâb üş-Şeyh yakınında bulunur. Büyük tek kubbeli, çifte minareli, avlusu iki kat üzerine düzenlenmiş öntü revaklı hücrelerle çevrili bir yapıdır. IV. Murad zamanında yenilenmiş, daha sonra da birkaç defa onarılmış olduğundan onaltıncı yüzyılda yapılan onarımın izleri tümü ile kaybolmuştur.
- 2 Rıfık Melul Meriç, *Mimar Sinan/Hayatı, Eseri* (Ankara, 1965) s. 24, not 125.
- 3 A.g.e., s. 29, not 220.
- 4 *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, C. IV* (İstanbul, 1314) s. 180.
- 5 *Evlîya Çelebi*: "Süleyman Han hâbdan bizâr olub gazâ malından bin kise Mekke'ye ve bin kise bu Kudüs-ü Şerif'e sâir mühimmat ile Koca mi'marı (Sinan'ı) Kudüs'e gönderüb Lala Mustafa Paşa'yı Mısır'dan ma'zul idüb Kudüs-ü Şerif imaretine memur oldukda Eyâlet-i Mısır'da ve Şam'da ve Haleb'de ne kadar üstâd mühendis ve meremrber nakkaş-ı Mâni ve Bihzâd var ise cem idüb Kudüs-ü Şerif ve Sahra-i Nazifi öyle müzeyyen eylemişdir ki" diyor, *Seyahatnâme, C. IX* (İstanbul, 1935) s. 469.
- 6 Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I* (İstanbul, 1963) s. 382.
- 7 Meriç, a.g.e., s. 24.
- 8 *Seyahatnâme, C. IX.*, s. 737.
- 9 *Seyahatnâme, C. IX.*, s. 735.
- 10 *Seyahatnâme, C. III.* (İstanbul, 1314), s.7.
- 11 *Evlîya Çelebi*, Çorum Ulucamiini Sultan Süleyman'ın imar ettiğini söylerse de (*Seyahatnâme, C. II.* (İstanbul, 1314) s. 408) Ulucami II. Murad zamanında onarılmıştır.
- 12 Bu onarıma ait (H.) 1225 tarihli Arabça kitabe son cemaat duvarında kapının tepesine konulmuştur.
- 13 (H.) 1329 tarihli onarım kitabesi kable kapısının üzerindedir. Godfrey Goodwin, "The Ulucami at Çorum was either rebuilt on an older foundation or else extended and extensively renovated in 1909", diyor (*A History of Ottoman Architecture* (London, 1971), s. 425). Ulucami'nin yirminci yüzyıl başlarında onarıldığı ve bu sırada bazı eklentiler yapıldığı bir gerçek ise de bugünkü yapı esas itibarıyla ondokuzuncu yüzyıl başlarındaki yenilenimin ürünüdür.

- 14 Bkz: *Çorum İl Yıllığı* (1967), s. 214.
- 15 "Kütahya'da tecciden Orhan Gazi Camii" (Meriç, a.g.e., s. 82);
"Kütahya'da Sultan Orhan camii teccid olunmuştur" (A.g.e., s. 25).
- 16 Kütahya'da Ulucamiinin yapımına Yıldırım Bayezid zamanında başlanmış ve yapı Musa Çelebi zamanında, 1410/1 (H. 813) yılında tamamlanmıştır. İsmail Hakkı (Uzunçarşılı) *Kütahya Şehri* (İstanbul, 1932), s. 107.
- 17 Ulucamiin cümle kapısı üzerinde iki kitabe yer alır. Yanyana üç beyitten oluşan alttaki kitabenin metni şöyledir:

Zihi vâilâ ulucâmi ki Sultan Yıldırım Hanın
Bula ruhu mesubat-ı bukâu'l-hayrdan tesir

Murur-ı vakt ile muhtac iken ta'mir (u) termime
Görüb tekmilini şimdi cemaât aldılar tekbir

Duâya bir eser bâbında Râgıb yazdı târihin
Hele oldu ulucâmi kemâl-i hüsn ile ta'mir

Sene 1223

Bu kitabeden ulucami'in 1808/9 (H. 1223) yılında geniş bir biçimde onarıldığını anlıyoruz.

Yedi beyitten oluşan üstteki kitabenin son beyti ise şudur:

والی ایکن یازدی جلال تاریخ جوهر داری
قبه لی قلدی معبدی تجددید خان عبد الحمید

Vâli iken yazdı Celâl tarih-i cevher-dârını
Kubbeli kıldı ma'bedi teccid Hân Abdülhâmid

Burada adı geçen Celâl, Kütahya'nın sancak olarak bağlı bulunduğu Hüdavendigâr vilâyeti valisi Mahmud Celâleddin Paşa'dır (Uzunçarşılı, A.g.e., s. 108). Ebced hesabına göre 1306 yılınu gösteren tarih mısraında aynı zamanda kubbeli üst örtünün de bu tarihte yapıldığı da açıklanmaktadır.

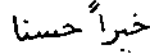
- 18 *Seyahâtname*, C. IX., s. 21.
- 19 Kitabenin metni şöyledir:

بو بنای کورجک دیدی صوحی تاریخ
جامع یلدریمه قیلدی مناره محمود

Bu binâyı göricek didi Sabuhi tarih
Câmi-i Yıldırma kıldı minâre Mahmud

- Tarih mısraı ebced hesabıyla 961 tarihini gösteriyor. Kitabenin son mısramda minareyi yaptığı açıklanan Mahmud'un, Sinan'ın kalfalarından, daha sonra Manisa'daki Muradiye camii'nin yapımı ile görevlendirilecek Mimar Mahmud Ağa olması muhtemeldir.
- 20 Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, C.I. (Ankara, 1962) s. 149; "Çakır Ağa Maddesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.VII., s. 3671.
- 21 Bu husus *Tuhfet ül-Mi'mârin*'de "Üsküblü çeşmesi kurbünde Anadolu Defterdarı iken mütekaid olan Süleyman Çelebi bir mescidi cami itmiştir", denilerek açıklanmaktadır (Meriç, a.g.e., s. 29).
- 22 Cami'nin kapısı üzerinde bulunan 1291 tarihli levhadan söz konusu onarımın 1874 yılında yapıldığı anlaşılıyor.
- 23 *Seyahatnâme*, C. I., (İstanbul, 1314) s. 312.
- 24 Ahmed Cevdet, (İstanbul, 1315) s. 30.
- 25 Meriç, a.g.e., s. 81.
- 26 A.g.e. s. 29.
- 27 Kanuni Sultan Süleyman zamanında bir yıl kadar Başdefterdar olan Abdüsselâm Çelebi İzmit'teki mescidinden başka, Küçük Çekmece'de cami, medrese, zâviye ve imarettten oluşan bir külliye de yaptırmış ve öldüğü zaman zâviyenin yanındaki türbesine gömülmüştür.
- 28 Kitabenin metni şöyledir: "İşbu İmâret cami-i şerifinin bânisi Defterdâr-ı esbak Abdüsselâm Beyefendi Hazretlerinin şilâle-i tahirelerinden El-hacc Seyyid İsmâil Zülkiflî Bey'in halile-i muhteremesi ve delâil-i şerif mâzunesi merhume ve mağfurun leha Hadice Firdevs Hamam ruhu için rzaen lillah-i taâla el-fâtîha fi sene 1289 Zilhicce-i şerife fi 23 yevm-i cum'a saat 6."
- 29 *Seyahatnâme*, C.III., (İstanbul, 1314), s. 422.
- 30 Bu şekilde üç tarafında revaklar bulunan bir başka cami Edirne'deki 1514/5 (H. 920) tarihli Lâri Çelebi camiidir. Diğer örnekler arasında Kahire Sinan Paşa camii (1571/2 – H. 979), İstanbul İvaz Efendi camii (c. 1585) ve Usküdar Çinili Camii (1640/1–H.1050) sayabiliriz.
- 31 Von Hammer, "Kanuni Sultan Süleyman Meriç üzerinde Mustafa Paşa köprüsi dolaylarında yapılmış olan kervansarayı, camii, imareti de tamir ettirmiştir," diyerek camii'nin Sinan'ın yapısı olmadığını belirtmektedir. *Osmanlı Tarihi*, (İstanbul, 1966), C. II., s. 58).
- 32 Meriç, a.g.e., s. 83.
- 33 *Seyahatnâme*, C.III., s. 445.
- 34 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fâtih Devri* (İstanbul, 1973), s. 222.
- 35 A.g.e., s. 223.

- 36 Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi* (İstanbul, 1939), s. 73.
- 37 Rıfıkı Melul Meriç, "Edirne'nin Tarihi ve Mimâri Eserleri Hakkında", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I* (İstanbul, 1963), s. 498.
- 38 A.g.e., s. 473.
- 39 *Seyahatnâme*, C.I., s. 312.
- 40 Meriç, *Mimar Sinan/Hayati, Eseri*, s. 28.
- 41 Cezar, a.g.e., s. 330.
- 42 A.g.e., s. 337.
- 43 A.g.e., s. 392; İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri*, (İstanbul, 1950), s.7.
- 44 A.g.e., s. 7.
- 45 Camiin son cemaat yerinin doğusundaki kapının kemeri içinde yazılı bir levha daha vardır. 1591/2 (H. 1000) tarihli Arabça bir taş vakfiye olan bu belge camiin geçmişi hakkında bilgi sağlamaz ise de vakfiyede iki kez camiin arsasına bitişik mülkün sahibi olan Sinan Ağanın (Mimar Sinan'ın) adının geçmesi ilginçtir.
- 46 C.I. c. 64.
- 47 Konyalı, *Ayvansaraylı Hüseyin Efendi'nin yanlış bir rivâyete saplanıp camiin kitabesini kasden tahrif ettiğini ileri sürer* (A.g.e. s. 45). Kitabenin ikinci satırı çok bozuk olduğundan bu hatanın gerçekleri değiştirmek amacından çok bir dikkatsizlik sonucu ortaya çıktığını düşünmek daha doğru olur.
- 48 Veliyüddin oğlu İskender Paşa Fatih Sultan Mehmed'in Hâssa gulâmlarındandır. Galata Mevlevihanesinin bulunduğu yer İskender Paşa'nın bahçesi imiş ve denize kadar uzanmış. İskender Paşa bu bahçeyi 1491/2 (H. 897) yılında Mevlevilere vakfetmiştir. 1506/7 (H.912) yılında Bosna'da ölmüş, Vize'ye nakledilerek oraya gömülmüştür (Abdülbaki Gölpinarlı, "Divan Edebiyatı Müzesinin Tarihçesi ve Divan Şiirinden Günümüze Kalanlar" *Nesin Vakfı Edebiyat Yılığ* (1977) s. 433).
- 49 *Seyahatnâme*, C. I., s. 310.
- 50 Evliya Çelebi Bali Paşa camiin fevkâni olduğunu söyler. Konyalı'nın *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri* adlı kitabının 48. sayfasında yer alan eski fotoğrafta camiin taş duvarlar ile çevrilmiş yüksekçe bir avlu üstünde bulunduğu görülmektedir. Evliya Çelebi ve daha sonra da Ayvansaraylı Hüseyin Efendi'nin camii "fevkâni" olarak tanımlamaları bu yüzden olmalıdır. Bali Paşa Caddesi yapılırken tabii zeminin üstüne çıkılmak gerekmiş cami cadde kottundan sadece 2 metre kadar yüksek kalmış ve böylece fevkâniligi ortadan kalkmıştır.
- 51 Cezar, a.g.e., ss. 335, 380, 392.
- 52 Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri" *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, s. 56.

- 53 A.g.e., s. 48. Kaldı ki, Konyalı, aynı eserin 46. sayfasında, "Ankara Vakıflar Müdürlüğü arşivinde 576/1 numaralı defterin 20/279 uncu sahifesinde bulunan Mimar Koca Sinan'ın H. 994, M. 1585/6 yıllarında tescil edilen bir Türkçe Vakfiyesinden öğrendiğimize göre Sinan Ağa kendi adıyla anılan mahallede kendi mescit, mektep, köşk ve bostanının yanında bulunan Hüma Hatun camiine müminlerin abdest almaları için acı su akıtmış ve su için yaptığı yolu da vakfetmiştir", dedikten sonra, önce "Mimar Koca Sinan vakfiyesinde (Bali Paşa bina ettiği cami) demiyor da (Hüma Hatun bina ettiği cami) diyor. Acaba Mimar Koca Sinan (Hüma Hatun) ile şimdiki camii'nin kapısının üstündeki kitabede adı geçen (Hüma Hatun)u mu kasdediyor?" sonra da, "Sainin Sinan'ın ağzından aldığı iddia ettiği listeler doğru ise Sinan kendi yaptığı (Bali Paşa Camii) ni niçin Hüma Hatun'un yaptığı cami gibi gösteriyor?" sorularını sormakla Sinan'ın Bali Paşa camiini kendi öz yapısı addetmeyerek Hüma Hatun'a bağladığını kendi kalemiyle ortaya koymaktadır.
- 54 Camii'nin Arabça olan kapı kitabesinin tarih bileşimi "hayren hasena" ebced hesabı ile 930 yılına gösteriyor.
- 55 Bu yapılardan kervansaray, tabhane ve tekke tezkerelerde kayıtlı değildir. Türbe'nin adı yalnız Tuhfet ül-Mi'mârin'de geçer (Meriç a.g.e., s. 25). Medrese ile imareten üç tezkerede söz edilir. Kapı kitabesine göre medrese de 1523/4 (H. 930) yılına tarihlenmekte ve cami ile birlikte yapıldığı anlaşılmaktadır. İmaretin ve hamamın yapım tarihi ise belli değildir.
- 56 Evliya Çelebi camii'nin "Mimar Sinan'ın baş halifesi Hüsam Kalfa" tarafından yapıldığını yazıyor. (Seyahatnâme, C. II., s. 169). Ne var ki, Sinan için çok erken olan camii'nin onun kalfalarından birince yapıldığını öne sürmek tutarlı olmaz. Meydan Larousse'a göre camii'nin mimarı Acem Alisi (C. I., s. 52); Godfrey Goodwin'e göre I. Selim'in 1517'de İstanbul'a getirdiği Mısırlı Mimar Şahabettin Ahmed'dir. (A History of Ottoman Architecture (London 1971), s. 190).
- 57 Meriç, a.g.e., s. 17.

MOQUES REPAIRED BY THE ARCHITECT SINAN

ABSTRACT

In Tezkiret ül-Bünyan, Tezkiret ül-Ebniye and Tuhfet ül-Mi'marin (the three contemporary manuscripts that contain lists of the architect Sinan's works) there are altogether 107 mosques listed. Out of these, 13 mosques surmounted by a masonry dome and 3 mosques supporting timber roofs are known to have been repaired by the architect and not designed and/or constructed afresh by him. Out of these 16 mosques, I am certain that 10 mosques registered concurrently in all three of the manuscripts and one mosque registered in two of them have certainly been repaired by the architect Sinan, or repair works have been carried out according to his drawings and instructions. The remaining five mosques, however, are listed in only one of the manuscripts and it is difficult to claim with any certainty that these have also been repaired by Sinan.